

У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ НАЗВИ РОЗДІЛУ VII ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Дудоров О.О.,
д.ю.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального права та правознавства
Запорізький національний університет

Каменський Д.В.,
к.ю.н., доцент, завідувач кафедри політології та правознавства
Бердянський державний педагогічний університет

Розглядається проблема вдосконалення назви розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України, якою передбачено відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності. Показано невідповідність існуючої назви цього розділу змісту розміщених у ньому кримінально-правових заборон. Проаналізовано доктринальні тлумачення поняття «економічні злочини» та його аналогів. Розкривається співвідношення економічних злочинів і злочинів проти власності. Обґрунтовується перспективність використання кримінально-правового поняття «злочини проти ринкової економіки».

Ключові слова: економіка, господарські злочини, злочини у сфері господарської діяльності, економічні злочини, злочини проти власності, злочини проти ринкової економіки.

Dudorov A.A., Kamensky D.V. / В ПОИСКАХ ОПТИМАЛЬНОГО НАЗВАНИЯ РАЗДЕЛА VII ОСОБЕННОЙ ЧАСТИ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ / Запорожский национальный университет, Бердянский государственный педагогический университет, Украина

Рассматривается проблема совершенствования названия раздела VII Особенной части Уголовного кодекса Украины, предусматривающего ответственность за преступления в сфере хозяйственной деятельности. Показано несоответствие существующего названия этого раздела содержанию размещенных в нем уголовно-правовых запретов. Проанализированы доктринальные толкования понятия «экономические преступления» и его аналогов. Раскрывается соотношение экономических преступлений и преступлений против собственности. Обосновывается перспективность использования уголовно-правового понятия «преступления против рыночной экономики».

Ключевые слова: экономика, хозяйственные преступления, преступления в сфере хозяйственной деятельности, экономические преступления, преступления против собственности, преступления против рыночной экономики.

Dudorov A.A., Kamensky D.V. / IN SEARCH FOR THE OPTIMAL TITLE OF CHAPTER VII OF THE SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE / Zaporozhye National University, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

The issue of improving the title of Chapter VII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which currently provides liability for economic activity crimes, is examined.

Introduction of approaches existing in most developed countries (USA, Germany, France, China, Japan and others.) on the issues of designation and location of criminal law prohibitions of economic nature led to the conclusion about generally low level of such bans systematization.

Singling out a separate chapter on economic activity crimes looks as a beneficial step against this background. However, discrepancy between existing chapter title and contents of criminal law prohibitions placed in it is demonstrated. The thing is that regulatory law provisions do not allow the recognize part of relations protected by the norms of Chapter VII of the Criminal Code of Ukraine as economic. This applies, for example, to privatization relations, relations connected with the payment of tax and insurance contributions, relations connected with the involvement of "dirty" property in general turnover.

In addition, the current name of the proposed chapter, without displaying generic object of related offenses as the basis for the structure of Special Part of the criminal law does not clearly show what exactly relations are under protection by means of criminal law norms, incorporated in the mentioned chapter of the Criminal Code. The feeling of unsuccessfulness of the latter increases, given the fact that offenses that do not have economic meaning may be committed in the area of economic activity (such as bribery of an official of private law legal entity, official forgery, fraud, misappropriation or embezzlement of property).

Doctrinal interpretations of the concepts of "economic crimes", "economic criminality", their analogues are analyzed. In particular, idea of using the concept of "people's economy" is critically evaluated to solve issues of criminal law protection of economic relations.

Correlation of economic crimes and crimes against property is revealed. It is shown that too broad approach is, in which crimes against property are related (especially without any warnings) to the economic offenses is unacceptable from criminal law point of view: it does not allow to clearly distinguish the scope of that relations, which, while being regulated by the state covers production, distribution, exchange and consumption of goods and services among unspecified number of participants in the process of systematic and productive activities and requires proper criminal protection. Ukrainian legislator's position that recognized property relations as independent object of criminal law protection is supported.

Appropriateness of using criminal law concept of "crimes against the market economy" is substantiated. Attention is drawn to the fact that such concept in the context of marking offenses responsibility for which is provided in Chapter VII of the Criminal Code of Ukraine, successfully passes the relative test to the correspondence of the name of this structural part of the criminal law to its content. In particular, stock market, creditors' rights, fair competition – these components of Ukrainian economy are embodiment of exactly market economy model. As for the protection of privatization of relations, specific Ukrainian model of transition from planned to market economy is implemented in this case. Using the concept of a "mixed economy" allows one to define crimes against budget system that are connected with finances and against system of taxation and compulsory state social insurance. It is proved that by using criminal law concept of "crimes against the market economy" it is possible, among other things, to avoid "blurring" of one of the key sections of the Criminal Code of Ukraine due to the realization of the idea of singling out chapter for financial crimes liability.

Key words: economy, economic crimes, crimes in economic activity sphere, economic crimes, property crimes, crimes against the market economy.

Аналіз юридичної літератури, присвяченої проблемам кримінальної відповідальності за господарські (економічні) злочини, свідчить про відсутність належної уваги з боку вітчизняних науковців до питань адекватного позначення цих злочинів, обґрунтування їх виваженої назви з позиції розроблення якісного понятійного апарату КК

України. При цьому в працях із кримінального права (як радянського, так і сучасного періодів) наведено чимало авторських тлумачень родового і видових об'єктів економічних (господарських) посягань, запропоновано якісно відмінні дефініції злочинів у сфері господарської діяльності (злочинів у сфері економічної діяльності, злочинів,

що досягають на підприємницьку діяльність, комерційних злочинів тощо), зроблено більш чи менш успішні спроби класифікувати (систематизувати) такі кримінально карані діяння. Видається, що перераховані перспективні напрями наукових розвідок необхідно здійснювати і в подальшому, однак, щоб бути послідовним, робити це варто після проведення дослідження, спрямованого на вироблення виваженого поняття, яке б охоплювало різноманіття економічних злочинів.

Перед тим, як приступити до безпосереднього виконання цього наукового завдання, вважаємо за потрібне визначитись, яка категорія застосовуватиметься нами в подальшому – «поняття» чи «термін». У своєму монографічному дослідженні, присвяченому проблематиці понятійного апарату Особливої частини КК України, З.А. Тростюк (Загіней) відзначає переважне отождоження цих двох категорій у роботах із кримінального права при тому, що між ними існують істотні відмінності. Кримінально-правове поняття – це ідеальний образ кримінально-правової дійсності, який існує у вигляді думки про істотні ознаки кримінально-правових суспільних відносин і є знаряддям їхнього пізнання. Натомість кримінально-правовий термін є словом (або словосполученням), яке використовується в статтях Особливої частини КК, однозначно виражає кримінально-правове поняття (категорію), послідовно використовується в ньому, яке незалежне від контексту, взаємопов'язане з іншими термінами КК та є стилістично нейтральним. Оскільки поняття є змістом, суттю, а термін – формою, явищем, вони не можуть існувати одне без одного. При цьому якщо «поняття» є рухливим, динамічним, перебуває в стані розвитку, прогресуючи в бік адекватного відображення дійсності, то «термін» становить собою статичну характеристику явища, предмета, процесу, що ним позначені [1, с. 11, 13, 16]. У контексті нашого дослідження викладені міркування вказують на доцільність віднесення словосполучень (зворотів) на кшталт «господарський злочин» і «економічний злочин» до категорії кримінально-правових понять.

Особлива природа господарських злочинів, чітко виражений бланкетний спосіб конструювання диспозицій статей кримінального закону, що їх визначають, залежність таких діянь від рівня розвитку та охорони економічних відносин у державі спонукають замислитись над їх виваженою, коректною назвою. «Комерційні», «економічні» (в деяких країнах також «білокомірцеві»), «корпоративні» і «професійні»), «у сфері підприємництва» і, звичайно, «господарські» злочини – в юридичній літературі можна зустріти чимало варіацій понять, що охоплюють схожі за змістом кримінально карані діяння. Інколи констатується, що поняття «злочини економічної спрямованості» поряд із такими поняттями, як «економічна злочинність», «економічні злочини», «злочини у сфері економіки» і «злочини у сфері економічної діяльності», міцно увійшли в понятійний апарат криміналістики та інших галузей знання, а також широко використовуються практичними працівниками правоохоронних органів [2, с. 8]. Справедливо звертається увага на існування в кримінальному праві проблеми співвідношення понять «економічні злочини», «злочини у сфері економіки», «злочини у сфері економічної діяльності», «злочини економічної спрямованості» і «злочини економічного характеру» [3, с. 26]. Якщо ж урахувати ту обставину, що наведені словосполучення задіяні в обігу не лише юридичних, а й економічних наук, то завдання щодо визначення правильного поняття відповідних злочинів серйозно ускладнюється. Важко не погодитися з П.С. Яні в тому, що межі поняття економічного злочину взагалі дуже важко чітко визначити в суворому кримінально-правовому сенсі, оскільки за ним (поняттям) завжди буде усвідомлюватися певна умовність [4, с. 32]. У літературі констатується також відсутність загальноприйнятого кримінологічного поняття «економічна злочин-

ність», незважаючи на його поширення в науковому обігу. Це пов'язане не з недосконалістю механізмів наукового пізнання чи неефективною організацією наукового узагальнення, а з природою самої проблеми. Адже йдеться про явище, суть якого не виявлена до кінця; водночас вивчення цього питання справедливо названо потужним стимулом для безперервного пошуку нового змісту [5, с. 40].

Нагадаємо, що свого часу Кабінетом Міністрів України до парламенту вносився законопроект «Про боротьбу з економічною злочинністю» (ресстраційний № 2013 від 18 липня 2002 р.), в якому давалися розпличчасті і, на нашу думку, загалом невдалі визначення економічного злочину (як передбаченого КК України суспільно небезпечного діяння, що посягає на майно та майнові права фізичних і юридичних осіб під час провадження господарської чи службової діяльності) та економічної злочинності (як сукупності злочинів у сфері господарської, службової діяльності та інших злочинів у сфері економіки).

Метою пропонованої статті є розроблення оптимального позначення злочинних посягань, норми про відповідальність за які зосереджено в розділі VII Особливої частини КК України, на підставі юридичного аналізу і критичного зіставлення кримінально-правових понять «злочини у сфері господарської діяльності» («господарські злочини») та «злочини проти економічної діяльності» («економічні злочини»).

В історично-правовому аспекті варто нагадати, що кримінальне законодавство радянського періоду оперувало поняттям «господарські злочини». Таку назву мала, зокрема, глава VI Особливої частини КК України 1960 р. (цю ж назву мали відповідні глави КК інших радянських республік). Велика радянська енциклопедія визначала господарські злочини як суспільно небезпечні діяння, спрямовані на спричинення збитків соціалістичному господарству [6, с. 264].

Заради справедливості слід нагадати, що окремі радянські вчені вже у вісімдесяті роки минулого століття ставили питання про уточнення назви відповідних злочинів. Так, кримінально-правовій охороні економічної системи СРСР було присвячене одне із розширених засідань Координаційного бюро з проблем кримінального права, виступаючи на якому його голова Г.З. Анашкін вказав на доречність створення в КК розділу «Посягання проти економічної системи» [7, 16]. Подібну позицію займав Ю.І. Ляпунов [7, с. 22].

У ст. 4 Конституції УРСР 1937 р. зазначалось, що економічну основу Української РСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Глава 2 Конституції УРСР 1978 р. мала вже назву «Економічна система», а в її ст. 16 проголошувалось, що економіка України є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну на території СРСР. На прикладі наведених положень конституцій радянської України можемо спостерігати еволюцію законодавчої регламентації економічних відносин, їх чітко виражене ідеологічне наповнення, що не могло не впливати на розвиток кримінального закону.

Для порівняння: в ч. 4 ст. 13 чинної Конституції України закріплено положення про те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Як бачимо, Основний Закон нашої держави оперує поняттями «господарювання» та «економіка». Далі: в ст. 42 Конституції України написано, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Основний Закон також проголошує: держава забезпечує захист конкуренції

у підприємницькій діяльності; не допускаються зловживання монополієм становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція; держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Ці зобов'язання держави, як випливає зі змісту ст. 42 Конституції України, стосуються сфери підприємництва.

Поняття «господарські злочини» присутнє, як вже зазначалося, в радянському кримінальному законі і тепер продовжує позначати відповідне коло суспільно небезпечних діянь, щоправда, в дещо зміненому вигляді – «злочини у сфері господарської діяльності». При цьому навряд чи виправдана гнучкість цього поняття дозволяє залежати від волі законодавця в конкретний історичний період позначати і групу норм, що діють у сфері ринкових відносин (що відбувається сьогодні), і групу норм, покликаних охороняти соціалістичне господарство (що мало місце згідно з КК УРСР 1960 р.), і гібридну монополію-ринкову модель економічних відносин (як за часів НЕПу).

Пошук відповіді на питання про оптимальне найменування економічних (господарських) злочинів спонукає, поміж іншого, звернутись до відповідних положень міжнародного та іноземного права.

Так, поняття «економічний злочин» зустрічається в документах ООН. Ще в 1975 р. Міжнародний конгрес ООН з питань боротьби зі злочинністю та поведінням із правопорушниками поставив злочинність «білих комерців» у число найбільш небезпечних, що втілюють своєрідну форму бізнесу. Тоді ж були сформульовані її загальні риси: здійснення злочинної діяльності з метою одержання економічної вигоди; зв'язок із певними формами організації; використання професійної чи посадової діяльності; високе соціальне становище суб'єктів цієї злочинності; володіння політичною владою [8]. При цьому експерти ООН визнають, що чітка концептуалізація економічних злочинів, розроблення їх єдиного визначення поки що залишаються нереалізованими. Ситуація ускладнюється через те, що підстави та межі кримінальної відповідальності за економічні злочини в різних країнах істотно відрізняються. Експерти звертають увагу і на ту обставину, що кількість та одночасно складність економічних посягань наразі зростають на фоні розвитку високих технологій, у тому числі електронних (електронний банкінг, викрадення персональних файлів, інші новітні форми використання мережі Інтернет тощо) [9].

Звернення до відповідного законодавчого досвіду США як найбільш економічно розвиненої держави світу також не дає однозначного вирішення проблеми позначення економічних злочинів. У цій країні усталеним поняттям, що сьогодні успішно використовується в праві й інших держав, є «білокомерцевий злочин». Ще у 1939 р. американський соціолог Е. Сазерленд визначив таке діяння як злочин, скоєний особою з поважним і високим соціальним статусом у процесі своєї діяльності [10]. Серйозна критика на адресу запропонованої Е. Сазерлендом дефініції висловлювалась багатьма американськими юристами. Зокрема, автору закидався занадто соціологічний підхід за рахунок власне юридичного поняття білокомерцевих злочинів. На думку багатьох фахівців, через переважно соціолого-кримінологічний підхід до розуміння білокомерцевих злочинів питання про чітке визначення кола злочинних діянь, що підпадають під цю категорію, наразі залишається невирішеним.

В американській довідковій літературі поняття «білокомерцевий злочин» розкривається таким чином: це ненасильницький злочин, що поєднується з обманом у комерційних відносинах (наприклад, шахрайство, розтрата, корупція та інсайдерська торгівля цінними паперами) [11, с. 778]. Водночас термін «економічний злочин» в американських юридичних словниках не зустрічається. Про-

тягом еволюції білокомерцевої злочинності змінювались і підходи до її визначення. Поступово акцент у відповідних дефініціях змістився з ознак особи злочинця до безпосереднього розуміння змісту протиправного діяння. Так, у щорічному звіті Генерального прокурора США за 1983 р. білокомерцевий злочин був визначений як сукупність незаконних дій, які поєднані з обманом та приховуванням, а не із застосуванням насильства, та які спрямовані на одержання грошей, майна чи послуг, уникнення майнових зобов'язань або забезпечення ділових чи професійних переваг.

У сучасній юридичній літературі США під білокомерцевим злочином розуміється фінансово мотивований, ненасильницький злочин, вчинений з метою одержання незаконної грошової вигоди. Водночас американські дослідники у своїх роботах звертають увагу на багатогранність і водночас розпливчастість поняття «білокомерцевий злочин» [12, с. 481–502; 13]. У наукових дослідженнях воно висвітлюється, скоріш, як концептуальне, міждисциплінарне, ніж як кримінально-правове поняття. Створене соціологом для позначення певного типу антисоціальної поведінки заможних верств населення, це поняття незабаром набуло кримінологічного та кримінально-правового змісту, стало позначати окрему сферу злочинності і водночас певну групу (хоча досі і невичерпну) суспільно небезпечних посягань. Очевидно, що така змістовна розмитість суперечить ідеї чіткої структуризації кримінального закону.

Б.С. Нікіфоров і Ф.М. Решетников відносять до «білокомерцевої злочинності» різноманітні фінансові маніпуляції, шахрайство, комп'ютерні, податкові, банківські злочини, спрямовані на отримання грошової вигоди особами, які займають високе соціально-економічне становище, за рахунок державної чи приватної компанії, в якій вони працюють, або на отримання вигоди самою приватною компанією (корпорацією) [14, с. 150–192]. Складно погодитися з наділенням можливістю вчинити білокомерцевий злочин виключно осіб із високим соціально-економічним статусом. Сучасні кримінологічні дослідження в США чітко вказують на тенденцію вчинення таких посягань корпоративними і державними службовцями незалежно від їх посади чи обсягу управлінських повноважень. Головне тут – наявність доступу (як законного (за посадою), так і протиправного) до засобів вчинення економічного посягання, отримання можливостей для скоєння такого злочину.

Наші спроби відшукати легальне визначення поняття білокомерцевого злочину в нормах федерального кримінального законодавства США не принесли позитивного результату. При цьому саме таке поняття неодноразово зустрічається в текстах нормативних актів. Наприклад, розділ IX Акту Сарбейнса-Окслі (Sarbanes-Oxley Act), прийнятого 30 липня 2002 р. (федеральний закон США, який встановив удосконалені стандарти для всіх американських рад управління публічними компаніями, фірм управління й аудиту), має офіційну назву «Збільшення санкцій за білокомерцеві злочини» і, відповідно, містить низку законодавчих рекомендацій щодо істотного вдосконалення механізмів застосування і збільшення розмірів кримінальних санкцій за такі зловживання, передусім у фінансовому корпоративному секторі національної економіки. Водночас названий розділ не пропонує ані відповідного визначення, ані переліку діянь, що повинні визнаватися білокомерцевими.

Цікаво, що у сфері правозастосування в США поряд із поняттям «білокомерцеві злочини» досить поширеним є поняття «економічний злочин». Так, у структурі управління федеральної прокуратури східного округу штату Філадельфія є спеціальний підрозділ протидії економічним злочинам («Economic Crimes Unit»), завданнями якого є кримінальне переслідування широкого спектру шахрайств і фінансових зловживань, серед яких: обман покупців (споживачів); шахрайство з цінними паперами

та інсайдерська торгівля ними; комерційне шпигунство та злочинне порушення авторських прав; шахрайство у сфері послуг страхування; фіктивне банкрутство (зокрема, незаконне приховування активів та введення в оману суду в справах про банкрутство); комерційне шахрайство (охоплює, поміж іншого, фіктивні угоди, а також привласнення значних фінансових коштів корпоративними інсайдерами) [15]. Протидія податковим шахрайствам, шахрайствам у сфері охорони здоров'я і державного управління, а також екологічним злочинам належить до компетенції інших підрозділів вказаної прокуратури – з питань офіційної корупції, податкового шахрайства і цивільних прав та з питань медичного шахрайства, обману у сфері державного управління та екологічних злочинів відповідно. Сказане може слугувати зайвим підтвердженням тези про те, що єдина загальноприйнятна назва (як і усталена класифікація) федеральних економічних злочинів у США наразі відсутня.

Слова «господарський», «господарство» взагалі неможливо коректно перекласти на англійську мову зі збереженням при цьому їх змістовних характеристик. Як наслідок, порівняти зміст поняття «господарський злочин» у праві таких країн, як Україна та США, об'єктивно неможливо. Інша справа зі зворотом «економічний злочин», адже він зустрічається в науково-практичному обігу як України, так і США. Схожі термінологічні проблеми констатує О.В. Чупрова, вказуючи на відсутність в англійському кримінальному праві єдиної думки про те, які саме діяння належать до економічних злочинів, особливо з урахуванням того, що поняття «економічні злочини» практично не вживається в законодавстві, судовій практиці і роботах науковців. Представники правоохоронних структур Англії розглядають як синоніми поняття «економічна злочинність» і «злочинність у сфері комерційної діяльності». При цьому фахівці відзначають, що у зв'язку з глобалізацією економіки досліджувані діяння завдають все більших збитків як окремим суб'єктам господарювання, так і цілим економічним системам [16, с. 28].

Об'ємна глава 3 Особливої частини КК КНР 1997 р. (включає 92 статті) має назву «Злочини проти соціалістичного ринкового економічного порядку». Судячи з неї, розміщені тут заборони покликані охороняти відносини ринкової економіки. Результатом цього, поміж інших чинників, став феномен бурхливого зростання економічних показників Китаю на фоні повільного розвитку інших світових економік.

Не приходить на допомогу при розв'язанні розглядуваної проблеми і кримінальний закон Австралії. Глава 10 другого тому Акту про КК 1995 р. під назвою «Національна інфраструктура» містить низку норм про злочини економічного спрямування: злочини, пов'язані з легалізацією злочинних доходів; шахрайства у сфері поштових та телекомунікаційних послуг; фінансові зловживання. Глава 10 включає також окремий блок норм про комп'ютерні злочини, що поряд із нетрадиційною назвою згаданої структурної частини кримінального закону Австралії не дозволяє вести мову про законодавчу волю на закріплення чіткої окремої групи заборон економічного спрямування.

Подібну розрізнену картину спостерігаємо і в КК ФРН. Відповідні кримінально-правові заборони містяться в низці розділів Особливої частини цього Кодексу: «Підrobка грошей та офіційних марок» (розділ 8); «Шахрайство та розтрата» (розділ 22); «Підrobка документів» (розділ 23); «Злочини у стані фінансової неспроможності» (розділ 24). Слід пам'ятати і про таку особливість кримінального законодавства ФРН, як його неповна кодифікованість. Поряд із КК склади окремих кримінально караних діянь, у тому числі у сфері економіки (наприклад, заборони на вчинення податкових злочинів), зосереджені в спеціальних федеральних законах, що доповнюють складну структуру німецького кримінального законодавства.

Чинна редакція КК Японії, який багато в чому ґрунтується на положеннях німецького кримінального права, також не пропонує ані законодавчого визначення економічних злочинів, ані більш-менш структурно довшеної групи відповідних заборон. У другій частині цього Кодексу під назвою «Злочини» закріплено певні групи норм, що стосуються економічних посягань: злочини щодо підроблення валюти (розділ 16); злочини щодо підроблення документів (розділ 17); злочини щодо підроблення цінних паперів (розділ 18); злочини стосовно електромагнітних записів платіжних карток (розділ 18-2); злочини щодо підроблення печаток (розділ 19); злочини стосовно азартних ігор та лотерей (розділ 23); злочини проти кредитних та ділових відносин (розділ 35). Інші розділи КК Японії також включають норми, зміст яких вказує на можливість їх застосування для протидії економічним злочинам. В Японії відповідні кримінально-правові приписи містяться не лише у КК, а і в понад тридцять спеціальних кримінальних законах та актах регулятивного законодавства. Наприклад, заборони на вчинення податкових злочинів фізичними особами та корпораціями знаходимо серед положень Акта про податок з доходів 1965 р. та Акта про корпоративний податок 1965 р., що здебільшого складаються з положень фіскального характеру.

Не знаходимо єдиної структурної частини з нормами про відповідальність за економічні злочини і в КК Франції. У ньому, однак, є окремі глави, присвячені відповідальності за легалізацію злочинних доходів, незаконне банкрутство та фальшування грошей. Кримінально-правові норми про інші економічні злочини розміщено в актах регулятивного законодавства. Так, Загальний податковий кодекс Франції містить спеціальні норми, присвячені кримінальній відповідальності за фіскальне шахрайство. Відповідно, нові закони про посилення кримінальних санкцій за порушення вимог податкового законодавства, прийняті в 2013 р., були включені не до КК, а до Податкового кодексу цієї країни.

Ознайомлення з підходами, існуючими в найбільш розвинутих країнах світу з питань позначення і розташування кримінально-правових заборон економічного характеру, свідчить про загалом невисокий рівень систематизації таких заборон. На цьому тлі виокремлення в КК України самостійного розділу, присвяченого злочинам у сфері господарської діяльності, виглядає виграшним кроком, що певною мірою полегшує юридичний аналіз злочинних посягань на економічний устрій держави.

Принагідно зазначимо, що виділення економічних злочинів у самостійний розділ Особливої частини кримінального закону є характерною ознакою країн, що представляють «східну гілку» романо-германської правової системи, тобто колишніх і теперішніх соціалістичних країн. А за частотою криміналізації у світі склади економічних злочинів поділяють на три групи: 1) діяння, які так чи інакше криміналізовані у всіх або майже всіх країнах (зокрема, незаконні дії при банкрутстві, податкові злочини, контрабанда, фальшування грошей); 2) діяння, які криміналізовані у більшості країн (наприклад, відмивання злочинних доходів, незаконне отримання і розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю, незаконне використання товарного знаку, незаконна організація і порушення порядку проведення азартних ігор, лихварство); 3) діяння, криміналізовані лише в окремих країнах (монополістичні дії та обмеження конкуренції, комерційний підкуп, порушення правил бухгалтерського обліку, порушення валютних операцій, обман споживачів тощо) [17, с. 226, 228–229].

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України під господарською слід розуміти діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що

мають цінову визначеність. Далі, в ч. 2 вказаної статті, зазначено, що господарська діяльність, яка здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями. Господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність). Як випливає з наведених законодавчих положень, господарська діяльність змістовно охоплює підприємницьку діяльність і може бути спрямована на досягнення економічних результатів. Однак співвідношення понять «господарська діяльність» та «економічна діяльність» у вітчизняному ГК не розкривається.

На думку російської авторки Т.Д. Устінової, підприємницька діяльність є однією зі складових економічної діяльності поряд із господарською та комерційною діяльністю; поза економічною діяльністю немає діяльності підприємницької [18, с. 82]. Подібним чином розмірковує О.П. Горелов: відносини у сфері підприємництва належать до більш широкої сфери – сфери економічних відносин, яку, як це не парадоксально звучить, визначити складніше, ніж сферу підприємницької діяльності. Водночас, на відміну від економічних злочинів і злочинів у сфері економічної діяльності, злочини у сфері підприємництва мають досить чітко виражений об'єкт [19, с. 45, 107].

До речі, глава 29 Модельного КК для держав СНД має назву «Злочини проти порядку здійснення підприємницької та іншої економічної діяльності». Звідси випливає, що підприємницька діяльність є одним із різновидів економічної діяльності. Певною мірою це кореспондує з ч. 2 ст. 3 ГК України, де поняття «підприємництво» охоплюється більш широким поняттям «господарська діяльність».

За таких обставин сумнівною виглядає пропозиція окремих дослідників (Г.М. Борзенков, Н.Ф. Кузнецова, Т.Д. Устінова та ін.) законодавчо закріпити вказівку на підприємницьку діяльність у назві відповідного розділу КК. Сприйняття цієї пропозиції не виправдано змінить змістовно-логічні характеристики існуючої системи господарських злочинів, призведе до появи нових підходів у формулюванні родового об'єкта цих злочинів, який і без того вельми неоднозначно визначається в кримінально-правовій доктрині.

Розмірковуючи над співвідношенням понять «економічні злочини» та «господарські злочини», В.М. Єгоршін та В.В. Колесніков нагадують, що поряд із поняттями економічної злочинності та економічних злочинів в російській юридичній літературі ще не так давно достатньо широко використовувалось поняття «господарські злочини». У визначенні змісту останнього спостерігалось чимало різночитань. Одні автори, виходячи з ідеології старого КК РРФСР, який містив окрему главу «Господарські злочини», вважали цей вид злочинів самостійним. Інші, навпаки, визнавали господарські злочини різновидом економічних злочинів [20, с. 47].

Електронна енциклопедія «Вікіпедія» визначає господарство як сукупність усіх чинників (як матеріальних, так і духовних), що є в розпорядженні людини чи людської спільноти (господаря) і використання яких дозволяє отримувати засоби задоволення потреб. Народне господарство – економічний термін, який використовується для позначення сукупності галузей і сфер виробництва, споживання та обміну [21]. Водночас згаданий інтернет-ресурс визначає економіку як комплекс суспільних наукових дисциплін про господарство, а саме про організацію та управління матеріальним виробництвом, ефективне використання ресурсів, розподіл, обмін, збут і споживання товарів та послуг [22].

Наведене дозволяє зробити припущення про співвідношення понять «господарство» та «економіка» як змісту (конкретно – специфічні чинники та їх використання) та форми (наука, що вивчає ці чинники та особливості їх ви-

користання людиною). Тобто економіка, по суті, набуває ознак статичного науково-пізнавального інструментарію, за допомогою якого досліджуються конкретні динамічні явища в господарській сфері.

В одному з економічних словників-довідників поняття «економіка» надаються три основні значення: 1) сукупність виробничих відносин, що визначаються характером власності на засоби виробництва; 2) господарство району, країни або всього світу; 3) наукова дисципліна, що займається вивченням народного господарства, його галузей, а також деяких умов та елементів виробництва (праця, управління тощо) [23, с. 81–82]. У межах цього підходу економіка одночасно ототожнюється з господарством і може виконувати пізнавальну, обслуговуючу функцію щодо народного господарства, і це загалом збігається з наведеними вище дефініціями. Разом з тим цілком очевидно, що відмінні підходи до визначення ключового поняття «економіка» не сприятимуть його коректному застосуванню, в тому числі для потреб кримінально-правових досліджень.

Вітчизняний економіст Л.С. Шевченко вказує на можливість розуміння економіки як організації господарювання, що має певну структуру і характеризує стан господарського життя. У цьому аспекті економіка включає: 1) сукупність галузей людської діяльності; 2) сукупність сфер господарської діяльності, а саме: сферу виробництва – створення матеріально-речових благ, що задовольняють людські потреби; сферу послуг – діяльність людей, результати якої не набувають речової форми; сферу створення нематеріальних благ – розробку продуктів інтелектуальної власності; 3) сукупність двох секторів – державного і недержавного (приватного); 4) сукупність регіональних господарств (економік) [24, с. 6–7].

Користуючись викладеним підходом, Л.В. Павлик робить справедливий висновок про те, що поняття «економіка» є ширшим за змістом порівняно з поняттям «господарська діяльність», а їх взаємозв'язок виражається таким чином: економіка – це сукупність трьох сфер господарської діяльності: сфери виробництва, сфери послуг і сфери створення нематеріальних благ. Існування цих сфер господарської діяльності призводить до того, що використане в КК поняття «у сфері господарської діяльності» не визначає, в якій саме із цих трьох сфер будуть вчинятися відповідні злочини. Таким чином, підсумовує дослідниця, поняття «злочини у сфері економіки» є більш вдалим для позначення суспільно небезпечних посягань, передбачених розділом VII Особливої КК України. На тлі такої аргументації суперечливим виглядає використання звороту «порядок здійснення господарської діяльності» в запропонованій Л.В. Павлик дефініції злочинних посягань у сфері економіки: це сукупність кримінально-протиправних умисних посягань на порядок здійснення господарської діяльності, які вчиняються з корисливих або інших особистих мотивів, що поєднуються з метою отримання економічної вигоди [3, с. 40–42].

З огляду на різний зміст понять «економіка» та «господарська діяльність», запропоноване Л.В. Павлик фактичне ототожнення злочинних посягань у сфері економіки з посяганнями на порядок здійснення господарської діяльності не може не викликати заперечення. Таке ототожнення, крім усього іншого, не узгоджується з іншою тезою дослідниці – про те, що злочини у сфері економіки є злочинами, вчинюваними в процесі виробництва, випуску, розподілу та реалізації продукції.

До того ж приписи регулятивного законодавства не дозволяють визнавати господарськими частину відносин, охоронюваних нормами розділу VII Особливої частини КК України. Сказане стосується, наприклад, приватизаційних відносин, відносин, пов'язаних зі сплатою податкових і страхових внесків, відносин, пов'язаних із залученням «брудного» майна в побутовий обіг. Тому ми не можемо

погодитися з М.М. Пановим, який стверджує, що «фінансові інтереси виступають складовою суспільних відносин у сфері господарської діяльності» [25, с. 21]. Посягання, передбачені статтями 209, 212, 212-1, 233 КК України, визнаються наразі злочинами у сфері господарської діяльності і, судячи з дисертації Л.В. Павлик, вона не ставить питання про зміну місця названих кримінально-правових заборон у системі Особливої частини КК України. До речі, пояснюючи відмову від використання такої назви відповідної глави кримінального закону, як «господарські злочини», Н.О. Лопашенко справедливо звернула увагу на те, що ця назва вже не відображала суті вчинюваних злочинів, оскільки, крім власне господарських, у вказану главу були включені норми про відповідальність за податкові, валютні, митні та інші злочини [26, с. 5]. Зауважимо з приводу наукової позиції Л.В. Павлик і те, що принаймні такий господарський злочин, як порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів (ст. 223-2 КК України), може бути вчинений і з необережності.

У фундаментальній монографії «Система хозяйственных преступлений» І.А. Клепицький пише, що народне господарство (або економіка) покликане забезпечити реалізацію матеріальних інтересів людини, суспільства і держави. Автор констатує, що в європейському правознавстві загально визнаним є факт виникнення «господарського (економічного) кримінального права», що розглядається або як підгалузь особливої частини кримінального права, або як підрозділ кримінального права, або (рідше) як самостійна галузь права. При цьому загальноприйняте визначення господарського кримінального права в розвинутих європейських країнах (зокрема, Франції та Німеччині) наразі відсутнє. І.А. Клепицький ставить під сумнів те, що кримінальний закон охороняє в господарській сфері лише встановлений порядок здійснення підприємницької та іншої економічної діяльності (як це випливає з назви глави 22 Модельного кримінального кодексу для держав СНД). На думку вченого, норми про господарські злочини покликані забезпечити не тільки і не стільки порядок у господарській сфері, скільки нормальні умови для ефективного функціонування народного господарства як такого. Розмірковуючи над позицією російського законодавця, І.А. Клепицький зазначає, що поняття «економіка» та «народне господарство» в основних своїх значеннях збігаються, у зв'язку з чим слід було очікувати і збігу «економічних злочинів» зі «злочинами господарськими». Однак російський законодавець обрав інше рішення, віднісши «злочини проти власності» до «злочинів у сфері економіки», що піднімає питання про родовий об'єкт останніх [27, с. 27–31, 46, 49, 55]

Пропонуючи назвати розглядувану групу суспільно небезпечних посягань «господарськими злочинами», І.А. Клепицький підкреслює, що економіка як сукупність виробничих відносин тотожна народному господарству, яке становить собою складну систему, що включає відносини, опосередковані як приватним, так публічним правом. Загалом погоджуючись із такою пропозицією, Б.В. Волженкін водночас вказує на її невідповідність тенденціям сучасного російського законодавства чітко відображати в назві глави КК видовой об'єкт посягань («злочини проти...») [28, с. 78]. Тут можна провести паралелі зі структурою КК України, в Особливій частині якого передбачено розділ «Злочини у сфері господарської діяльності». Змістовно нечіткий термін «у сфері» програє більш точному «проти».

Опрацювавши значну кількість наукових праць періоду СРСР, присвячених питанням кримінальної відповідальності за господарські злочини, О.Е. Радутний вказує, що родовим об'єктом господарських злочинів різні науковці визнавали: 1) правильну діяльність соціалістичного народного господарства; 2) народне господарство; 3) народне господарство загалом або його окремі галузі;

4) інтереси господарства; 5) суспільні відносини, які виникають під час господарської діяльності і відображають інтереси розвитку народного господарства; 6) суспільні відносини у сфері використання державою господарських ресурсів і коштів; 7) систему господарства; 8) систему суспільних відносин, які виникають та існують у процесі господарювання; 9) порядок господарювання, що забезпечує правильне функціонування і розвиток господарства та його окремих галузей [29, с. 41].

Як бачимо, більшість радянських науковців зі зрозумілих причин віддавали перевагу ідеям народного чи державного господарства як об'єкта кримінально-правової охорони. Постає запитання: чи узгоджуються подібні підходи із сучасними умовами розбудови української економіки за типом вільного ринку? Очевидно, що ні. Більше того, чимало заборон, включених до вітчизняного кримінального закону уже в період незалежності України, суперечать вченням про народне господарство і планову соціалістичну економіку. З іншого боку, при ухваленні КК України 2001 р. у цьому Кодексі закономірно не знайшлося місця нормам, за допомогою яких раніше забезпечувалась кримінально-правова охорона соціалістичної системи господарювання (маються на увазі норми, які передбачали караність злочинно-недбалого використання або зберігання сільськогосподарської техніки, злочинно-недбалого зберігання зерна та насіння олійних культур, спекуляції, одержання незаконної винагороди від громадян за виконання робіт, пов'язаних з обслуговуванням населення, порушення правил торгівлі). Раніше – в першій половині 90-х років минулого століття – була скасована кримінальна відповідальність за такі діяння, як приписки та інші перекидання звітності про виконання планів, заняття приватнопідприємницькою діяльністю, комерційне посередництво, незаконна переуступка жилого приміщення, скуповування в державних чи кооперативних магазинах хліба та інших продуктів харчування для згодовування худобі та птиці, незаконний відпуск бензину чи інших паливно-мастильних матеріалів.

Позитивно сприймаючи ідею пріоритету економічного змісту над юридичною формою при вирішенні проблем кримінально-правової охорони економічних відносин, водночас зауважимо, що поняття «народне господарство» викликає певний скептицизм. З одного боку, це поняття використовується для позначення сукупності галузей і сфер виробництва, споживання та обміну (у ширшому значенні – це історично обумовлена сукупність галузей виробництва певної країни, взаємопов'язаних між собою поділом праці). З іншого боку, згадане поняття набуло поширення за часів побудови і функціонування радянської моделі командної (планової) економіки, яка з часом довела свою нежиттєздатність. Чимало фахівців і пересічних українців асоціюють народне господарство з попередньою (соціалістичною) системою побудови економіки. Народне господарство, що презюмує належність усього господарства держави її народу, уже давно стало фікцією. Насправді господарство, якщо звертатись до цього поняття, належить окремим індивідам чи їх об'єднанням. До речі, розмірковуючи над відмовою російського законодавця від застарілого поняття «господарські злочини», Б.В. Волженкін висловив припущення, що мова в цьому разі йде про певні асоціації з поняттями «радянське господарство» та «народне господарство», зміст яких суттєво нівелюється в процесі розвитку відносин ринкової економіки [28, с. 78].

Враховуючи те, що наша держава обрала шлях побудови розвиненої моделі ринкової економіки з гарантуванням свободи підприємництва (як це випливає, зокрема, зі згаданої вище ст. 42 Конституції України), є сенс у заміні «народного господарства» «національним господарством», а ще краще – «ринковою економікою», про що докладніше йтиметься нижче.

Ми вже неодноразово писали про неоднозначність назви розділу VII Особливої частини КК «Злочини у сфері господарської діяльності». Законодавцю можна закидати те, що ця назва, не відображаючи родовий об'єкт відповідних посягань як основу побудови Особливої частини КК, чітко не показує, які саме відносини поставлені під охорону за допомогою кримінально-правових норм, об'єднаних у вказаний розділ КК. Відчуття невдалої назви останнього посилюється, якщо взяти до уваги те, що у сфері господарської діяльності можуть бути вчинені злочини, які не є власне господарськими (наприклад, підкуп службової особи юридичної особи приватного права, службове підроблення, шахрайство, привласнення або розтрата майна). За такою логікою, як зазначає П.С. Яні, до економічних злочинів у широкому розумінні цього поняття можна віднести, наприклад, умисне вбивство з корисливих мотивів, метою якого було перешкодити групі акціонерів отримати перевагу при обговоренні на загальних зборах питання про розподіл дивідендів [4, с. 32–33].

З.А. Тростюк (Загинеї) слушно зауважує, що тип назв розділів Особливої частини КК України, сконструйований за прикладом «Злочини у сфері...» (таким чином позначено 5 розділів), є невдалим, оскільки такі назви, чітко не вказуючи на родовий об'єкт певної групи посягань, позначають лише межі поширення злочинних діянь, відповідальність за які передбачена відповідними розділами, що є малоінформативним та нечітким [1, с. 64]. Натомість такі, наприклад, назви розділів КК, як «Злочини проти власності» та «Злочини проти довкілля», чітко позначають ті сфери суспільних відносин, яким завдається шкода закріплені в цих розділах посяганнями.

С.Ф. Мазур також зазначає, що сфера економічної діяльності – занадто широке, невизначене (мало конкретне) поняття, що не відображає суті економічних відносин, які захищаються відповідним розділом КК. Очевидно, що у сфері економіки можуть вчинятись злочини різних видів. Підтримуючи позицію цього автора в тому, що з позицій юридичної техніки, наукового обґрунтування та з урахуванням закріплення об'єктів злочинної діяльності, а не сфери цієї діяльності у назвах переважної більшості розділів Особливої частини КК («Злочини проти...», а не «Злочини у сфері...») [30, с. 24–26], вважаємо за потрібне формулювати назву розділу вітчизняного кримінального закону про відповідальність за економічні злочини подібним чином. Враховуючи складність описання диспозицій господарських заборон через їх тісні зв'язки з об'ємним масивом регулятивного законодавства, недостатню визначеність меж господарської діяльності, що піддається злочинному впливу, вважаємо, що законодавче вдосконалення описання відповідної групи злочинів повинно лише вітатись.

З урахуванням викладеного вище зворот «злочини проти...» видається нам більш вдалим порівняно зі «злочинами у сфері...». Зміст цих словосполучень, як видається, є різним: зворот «у сфері» показує, що господарські злочини вчиняються безпосередньо під час (у процесі) реалізації законної господарської діяльності; водночас буквальне тлумачення звороту «проти господарської діяльності» дозволяє стверджувати про значно більший обсяг протиправної поведінки: тут головне, щоб відповідні посягання мали «антигосподарську» спрямованість. На наш погляд, використання звороту «проти господарської діяльності» (його аналогу) є більш вдалим, оскільки дозволяє охопити випадки вчинення злочинів як поза сферою господарської діяльності, так і безпосередньо проти легального господарювання.

Наприклад, якщо фіктивне підприємництво, передбачене ст. 205 КК України, вчиняється шляхом повної відмови від здійснення офіційної діяльності, зафіксованої в установчих документах юридичної особи, то мова про злочин у сфері господарської діяльності йти, вочевидь, не може, оскільки формально цей злочин вчиняється не

у сфері (інакше кажучи, не в процесі), а поза сферою легальної господарської діяльності, хоч і проти неї. Більше того, в цьому випадку не «спрацьовують» і положення регулятивного законодавства, адже легальна господарська діяльність фактично не здійснюється. Подібних прикладів стосовно інших норм, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України, можна навести чимало.

На думку С.Ф. Мазура, злочин у сфері економічної діяльності – це суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом, що безпосередньо посягає на суспільні відносини, які складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та інших благ та послуг та які забезпечують інтереси нормальної та добросовісної підприємницької та кредитно-фінансової діяльності в державі [30, с. 24–26]. Звертає на себе увагу розмежування підприємницької та кредитно-фінансової діяльності, що, на наш погляд, є наслідком правильного розуміння економіко-правової природи двох груп суспільних відносин.

У кримінології поняття «економічна злочинність» є поширеним і докладно розробленим. Феномен економічної злочинності був і залишається предметом численних досліджень, проте ані в зарубіжній, ані в вітчизняній кримінологічній науці немає єдиної думки щодо розуміння економічної злочинності [31, с. 46]. Як зазначає А.М. Бойко, можна виділити три групи відповідних підходів: 1) економічними вважаються всі злочини, які безпосередньо чи опосередковано завдають шкоди економічній системі держави і вчинені з метою отримання економічної вигоди (окремі злочини проти власності, злочини у сфері господарської діяльності або окремі злочини у сфері службової діяльності); 2) економічними вважаються злочини проти власності, пов'язані з господарською діяльністю, та злочини у сфері господарської діяльності; 3) економічними вважаються лише злочини, які вчиняють суб'єкти господарської діяльності або їхні службові особи в процесі господарської діяльності [32, с. 26–28].

Наприклад, В.М. Єгоршін і В.В. Колесніков, будучи прибічниками третього підходу, до економічної злочинності відносять лише ті діяння, які вчиняються в процесі економічної діяльності її суб'єктами – бізнесменами, власниками підприємств, керуючими компаніями, менеджерами, тобто такими економічними агентами, які на практиці вирішують питання організації економічної діяльності, займаються бізнесом. На думку згаданих авторів, виключення найманих працівників і звичайних робітників із кола суб'єктів економічної злочинності дозволяє встановити більш конкретні межі її дослідження і подолати традиційно високий рівень суб'єктивізму під час кваліфікації тих чи інших злочинів як економічних [20, с. 85]. Звертає на себе увагу використана в наведеній дефініції лексика: вона значною мірою нагадує американську, що традиційно застосовується для характеристики білокомірцевої злочинності.

Вже зі сказаного стає зрозумілим, що результати кримінологічних досліджень мають використовуватись для потреб кримінально-правових досліджень (у тому числі в контексті розглядуваної нами проблеми) вельми обережно. До того ж ми не можемо не рахуватись із позицією вітчизняного законодавця.

На думку О.Г. Кальмана, під злочинністю у сфері економіки слід розуміти соціально-економічне деструктивне для економіки держави явище, яке проявляється у вчиненні особами навмисних корисливих злочинів у сфері легальної і нелегальної економічної діяльності, основним безпосереднім об'єктом яких виступають відносини власності і відносини у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів і послуг з метою отримання доходу [33, с. 46, 50].

Оцінюючи наведений підхід, вважаємо на сумнівність використаного звороту «вчинення злочинів у сфе-

рі легальної і нелегальної економічної діяльності», адже складно уявити собі, як злочинне діяння можна вчинити у сфері нелегальної діяльності: нелегальність і так виступає змістовною ознакою відповідних злочинів. Із цієї ж причини викликає заперечення запропоноване А.М. Бойком визначення економічної злочинності як сукупності посягань, що вчиняються певними суб'єктами «у процесі здійснення ними фактичної чи фіктивної господарської діяльності через порушення порядку такої діяльності...» [32, с. 80–81]: складно уявити собі порядок здійснення фіктивної господарської діяльності.

Цікавою є думка О.Г. Кальмана про те, що поняття «господарські злочини» найбільше відповідає поняттю «економічна злочинність», оскільки це, так би мовити, «галузева злочинність», тобто злочинність у промисловості, сільському господарстві, торговельно-посередницькій діяльності, фінансовій сфері, сфері державного контролю за господарською діяльністю [33, с. 46, 50]. Щоправда, ототожнення кримінально-правового поняття «господарські злочини» з кримінологічним поняттям «економічна злочинність» видається нам не зовсім вдалим, адже вони мають різне смислове навантаження і відмінну науково-прикладну орієнтацію.

Є.Л. Стрельцов під економічними злочинами розуміє передбачені кримінальним законом діяння, спрямовані на порушення відносин власності (майнових відносин) та існуючого порядку здійснення господарської діяльності [34, с. 42]. У зв'язку з тим, що і чимало інших науковців, обстоюючи так зване широке розуміння економічної злочинності, включають в неї і посягання на відносини власності, в стислому вигляді розглянемо питання про співвідношення економічних злочинів і злочинів проти власності. В юридичній літературі з цього питання висловлені різні точки зору.

Свого часу А.А. Піонтковський об'єднав поняттям «економічні злочини» посягання на соціалістичні і державні капіталістичні відносини, а також майнові злочини, обґрунтовуючи таку систему зміною характеру майнових прав у суспільстві [35, с. 22–30]. Пояснюючи цю позицію, окремі дослідники виділяють у відносинах власності статичну і динамічну сторони. Якщо статична сторона характеризується станом належності майнових благ власнику (статика економічних відносин), то динамічна – використанням предметів у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. І залежно від того, якій зі сторін надається перевага, виділяють майнові злочини (злочини проти власності) та економічні злочини [36, с. 9].

Щодо сучасних російських науковців, то серед них поширеною є позиція, яка, на наш погляд, значною мірою зумовлена законодавчим віднесенням злочинів проти власності до економічних злочинів. Йдеться про те, що глава 21 «Злочини проти власності» поряд із главою 22 «Злочини у сфері економічної діяльності» і главою 23 «Злочини проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях» входить до складу розділу VIII КК РФ, який має назву «Злочини у сфері економіки». Суть заданої позиції (а її прибічниками виступають, наприклад, О.І. Бойцов, О.І. Коробєєв, Л.Л. Кругліков, Ю.І. Ляпунов, І.В. Шишко) полягає в тому, що власність утворює фундамент економічної діяльності; відповідно, не забезпечивши збереження власності, немає сенсу розмірковувати про інші правові гарантії економічної діяльності.

Не можна, однак, стверджувати, що викладена теоретична позиція є пануючою в російській юридичній літературі. Все ж очевидно є та обставина, що значна (щоб не сказати – більша) частина злочинів проти власності вчиняється поза сферою економічної діяльності. Оскільки майно перебуває в цивільному обігу не лише як засіб економічної діяльності, не можна погодитися з висловленим в літературі твердженням про те, що злочини проти влас-

ності зазвичай порушують нормальне функціонування народного господарства [37, с. 219].

Покажовим у зв'язку з цим є висловлювання А.В. Наумова про те, що засноване на позиції законодавця розуміння економічних злочинів (включаючи віднесення до них злочинів проти власності) є занадто широким і суперечить не лише сучасній економічній теорії, а й доктринальному розумінню економічних злочинів. Науковець нагадує думку О.М. Яковлева, сформульовану тим ще у 80-і рр. минулого століття, про те, що грабїж і розбій хоч і завдають шкоду відносинам власності, не належать до економічних злочинів через відсутність зв'язку з господарським механізмом (на відміну, наприклад, від систематичних крадіжок на виробництві). Відокремлення злочинів проти власності (майнових злочинів) від економічних злочинів у жодному разі не применшує їх суспільної небезпеки, однак дозволяє більш чітко визначити їх юридичну природу, наблизивши до злочинів проти прав особи (особливо з урахуванням того, що право приватної власності є одним із природних прав людини). Цікаво, що А.В. Наумову імпонує позиція українського законодавця, який, відділивши в КК 2001 р. норми про злочини проти власності від норм про злочини у сфері господарської діяльності, виокремив їх у самостійний розділ, розташований після розділу про злочини проти прав і свобод людини і громадянина [38, с. 184–185].

Інші російські автори ставлять питання про відмову від нелогічного, на їх думку, поділу КК РФ на розділи (в тому числі за прикладом КК України), оскільки це дозволить чіткіше визначити групи кримінально-правових норм про злочини, що мають спільні об'єкти. Увага серед іншого звертається на неузгодженість родового, видового і безпосередніх об'єктів низки злочинів проти власності, безпосередньо віднесених законодавцем до злочинів у сфері економіки. Мається на увазі те, що, скажімо, грабїж, розбій, вимагання, розкрадання предметів, що мають особливу цінність, і неправомірне заволодіння транспортним засобом (на відміну від шахрайства та його різновидів) вчиняються не в економічній сфері, а тому відповідні норми логічніше було розмістити в розділі VII КК РФ, присвяченому злочинам проти особи [39, с. 12–13, 17].

М.В. Талан хоч і визнає провідну роль відносин власності в структурі економічних відносин, пише, що економічні злочини і майнові злочини – це різні поняття, які розмежовуються за способом заподіяння шкоди суспільним відносинам і за колом суб'єктів. Такі традиційні корисливі посягання, як крадіжка, грабїж і розбій, є майновими, а не економічними злочинами [40, с. 9, 26, 28].

Інколи до економічних злочинів без будь-яких застережень пропонується відносити шахрайство (ст. 190 КК України) і привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) [41, с. 21]. Насправді ситуація з віднесенням вказаних злочинів проти власності до економічних злочинів позбавлена однозначності. Річ у тім, що ст. 190 КК України сформульована таким чином, що вона охоплює як традиційне (побутове) шахрайство, яке жодного відношення до економічної діяльності не має, так і комерційне шахрайство (шахрайство в бізнесі). Останнє характеризується використанням дозволених законодавством організаційно-правових форм, прагненням підозрюваних осіб тлумачити свої дії як невдалу підприємницьку діяльність і може цілком претендувати на те, щоб принаймні з кримінологічної точки зору називатись економічним злочиним. Карані ж за ст. 191 КК України привласнення або розтрату майна можуть бути вчинені щодо того майна, правомочності щодо якого виникли у винного на підставі цивільно-правових договорів (підряду, оренди, перевезення, зберігання тощо), тобто в цій частині вчинене немає підстав визнавати економічним злочиним.

І.А. Клепицький розцінює законодавче віднесення злочинів проти власності до злочинів у сфері економіки

як прояв ідеологічної інерції, за якої кримінальний закон покликаний охороняти не приватні майнові інтереси в їх комплексі і багатоманітності, а відносини власності як основу економічної системи суспільства. Дослідник вважає, що головна відмінність злочинів проти власності (майнових злочинів) від господарських злочинів полягає в тому, що перші посягають на приватну сферу, вражаючи майнові права та інтереси суб'єкта приватного права; господарські ж злочини посягають на народне господарство в цілому, при цьому ураження чийх-небудь приватних майнових прав та інтересів не є істотною ознакою таких посягань [27, с. 53–57].

Ніхто не сумнівається в значущості власності не лише як показника добробуту окремих членів суспільства, а і як одного зі структурних елементів економічної системи, економічної основи розвитку суспільства. Як справедливо зазначає О.Г. Кальман, відносини власності лежать в основі всіх видів економічних відносин у суспільстві [42, с. 103–104]. Разом із тим «відносини власності не можуть бути обмежені лише економічною сферою – вони є першоосновою для соціальної політики і культурного життя, пов'язані з національною політикою держави і забезпеченням основних прав людини. Власність є настільки фундаментальним феноменом, що виділення її зі сфери економічних відносин виглядає цілком логічним і обґрунтованим» [43, с. 15–16].

Занадто широкий підхід, у межах якого злочини проти власності належать (тим більше без будь-яких застережень) до економічних посягань, з кримінально-правової точки зору є неприйнятним: він не дозволяє чітко виокремити ту сферу відносин, яка, будучи врегульованою державою, охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг серед невизначеної кількості учасників у процесі здійснення систематичної продуктивної діяльності і потребує належної кримінально-правової охорони. Із цього приводу М.М. Панов зауважує, що суспільні відносини, які виникають у сфері економічної господарської діяльності, включають широке за обсягом коло відносин, що тісно пов'язані між собою, перебувають у непорушній єдності і створюють єдине ціле. Водночас вони відрізняються від інших груп відносин, у тому числі таких економічних відносин, як власність, яким не притаманне здійснення господарювання (чи ведення господарської діяльності). Саме тому викликає заперечення об'єднання в одну групу злочинів проти власності і господарських злочинів [25, с. 24–26].

Погоджуючись із цим висновком, а так само з позицією українського законодавця, який визнає відносини власності самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, водночас вкажемо на дискусійність використаного М.М. Пановим звороту «у сфері економічної господарської діяльності». Одночасна вказівка і на економічну, і на господарську складову діяльності, як видається, завважає з'ясуванню їх змісту і співвідношення. Постає і питання: чи існує як така неекономічна господарська діяльність? Вище вже зазначалось, що економічна діяльність є ширшою за діяльність господарську; в цьому, до речі, не сумнівається і сам М.М. Панов [25, с. 26]. За таких обставин має рацію О.Е. Радутний, який під злочинами у сфері господарської діяльності розуміє посягання на відносини господарювання як складову частину економічної системи суспільства [29, с. 53].

Отже, ні назва «злочини у сфері господарської діяльності», ні назва «злочини проти економіки» не здатні претендувати на таку бажану для кримінального закону однозначність. З метою пошуку оптимальної назви розділу VII Особливої частини вітчизняного КК спробуємо визначити роль і місце відповідних кримінально-правових заборон у системі координат ринкової економіки, яка, будучи офіційно проголошеною, залишається поки що перехідною.

Поняття «ринкова економіка» в різних джерелах розкривається по-різному. Наведемо лише декілька визна-

чень. Отже, ринкова економіка – це соціально-економічна система, що, спираючись на принципи свободи підприємництва і вибору, розвивається на основі приватної власності і товарно-грошових відносин. Це економіка, що організована на основі ринкової саморегуляції, за якої координація дій учасників здійснюється державою, а саме законодавчою та судовою владою безпосередньо, а виконавчою владою – опосередковано, шляхом запровадження різних податків, зборів, пільг тощо. Тільки рішення самих покупців, постачальників товарів і послуг визначають структуру розподілу в такій економіці.

Чимало економістів до ринкової відносять економіку, в якій рішення, що стосуються інвестицій, виробництва і розподілу на підставі попиту та пропозиції, а також ціни на товари і послуги визначаються в системі вільних цін. У 70-х роках минулого століття економісти Чиказького університету, включаючи відомого нобелівського лауреата М. Фрідмана, сформулювали тезу про те, що вільні ринки – найефективніший механізм розподілу ресурсів і ризиків. Більшість розвинених країн у 1970–1980-х рр. лібералізували ринки, що призвело до їх вибухового зростання. Вважалося, що втручання держави в економіку повинне бути мінімальним. Головна визначальна характеристика ринкової економіки полягає в тому, що рішення про капіталовкладення і розподіл виробничих товарів приймаються переважно шляхом переговорів на ринках. Це контрастує з плановою економікою, де інвестиційні та виробничі рішення інтегровані в розроблений план виробництва. Наука традиційно відносить до принципів ринкової економіки такі засади: підприємництва; різноманіття форм власності на засоби виробництва; ринкове ціноутворення; договірні відносини між суб'єктами господарювання; обмежене втручання держави в господарську діяльність; привласнення додаткової вартості.

Звернення до моделі ринкової економіки знаходимо і в роботах фахівців із кримінального права. Наприклад, М.В. Талан пише про те, що основний критерій віднесення того чи іншого діяння до економічних злочинів – це їх здатність заподіювати шкоду ринковим відносинам з боку суб'єктів, тією чи іншою мірою включених у ці відносини. Злочини у сфері економічної діяльності визначаються згаданою авторкою як діяння, що спричиняють шкоду чи створюють реальну можливість спричинення шкоди охоронюваній державою системі суспільних відносин, які складаються у сфері економічної діяльності суспільства з ринковою економікою [40, с. 29–30].

Покозово, що Б.В. Волженкін назвав одну з глав своєї монографії як «Злочини у сфері економічної діяльності в період демонтажу системи соціалістичного господарювання та переходу до ринкової економіки». Радянське кримінальне законодавство вже не відповідало реаліям сучасного етапу розвитку суспільства, оскільки злам старої економічної системи, розвиток ринкових відносин привнесли в економіку фактори, що створили умови для вчинення невідомих соціалістичній економіці суспільно небезпечних діянь, що зачіпають інтереси власників, порушують принципи вільного, чесного та безпечного підприємництва, економічні інтереси держави [28, с. 45, 65]. Складно не погодитися з науковцем у тому, що кардинальні зміни у сфері суспільного життя, яке перебуває під охороною кримінального закону, вимагають і відповідних системних змін у кримінально-правовому регулюванні.

Окремі кримінологи обстоюють положення про те, що феномен економічної злочинності нерозривно пов'язаний із фактом існування ринку (однак не ринку взагалі, а саме капіталістичного ринку), ринкових відносин капіталістичного товарного господарства і що цей соціальний феномен є іманентним ринковій економіці капіталістичного типу. Криміналізація економічних відносин та цілого масиву раніше невідомих видів злочинів у господарській сфері пов'язана з генезою підприємництва в країнах постсоці-

алістичного простору, із початком проведення ринкових реформ, розвитку приватної власності на знаряддя виробництва і формування капіталістичного способу господарювання [20, с. 89].

Спробуємо на рівні гіпотези зіставити поняття «злочини проти ринкової економіки» з набором тих кримінально-правових заборон, які становлять собою розділ VII Особливої КК України. Залежно від видового об'єкта всі злочини у сфері господарської діяльності можна (звичайно, з певною часткою умовності) класифікувати на: 1) злочини проти системи грошового обігу, фондового ринку і порядку обігу деяких документів; 2) злочини проти системи оподаткування і системи загальнообов'язкового державного соціального страхування; 3) злочини проти бюджетної системи; 4) злочини проти порядку переміщення предметів через митний кордон України; 5) злочини проти порядку зайняття господарською діяльністю; 6) злочини проти прав кредиторів; 7) злочини проти засад добросовісної конкуренції; 8) злочини проти порядку приватизації.

«Накладення» поняття «ринкова економіка» на охоронювані розділом VII Особливої частини КК України відносини свідчить про те, що ця форма організації національної системи виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ загалом вдало охоплює сфери економічної діяльності, що перебувають під охороною кримінального закону. Так, фондовий ринок, права кредиторів, добросовісна конкуренція – ці складові української економіки є втіленням (наскільки якісним – питання інше) моделі саме ринкової економіки.

Щодо охорони приватизаційних відносин, то в цьому разі реалізована специфічна українська модель переходу від планової до ринкової економіки. У розвинутих країнах світу активи держави також можуть відчужуватись на користь приватних інвесторів. Питання полягає лише в частині прийнятого для суспільства балансу економічних інтересів за принципом «державні-приватні», а також у рівні прозорості та економічної доцільності відчуження державних активів на користь приватного бізнесу.

Дещо складніше визначитись із бюджетною системою, системами оподаткування і загальнообов'язкового державного соціального страхування, оскільки вони стосуються не стільки ринкових відносин, скільки фінансів. Тут на допомогу зможе прийти усталена в економічній на-

уці концепція змішаної економіки. Під нею слід розуміти економічну систему, функціонування якої залежить як від приватних компаній та господарств (більшою мірою), так і від уряду країни. Термін «змішана економіка» позначає сучасну економіку багатьох розвинутих демократичних країн, адже нині в світі немає «чистої» ринкової економіки. Для змішаної економіки сучасності характерне поєднання принципів самостійності та певної централізації в управлінні національним виробництвом, а також розвиток соціальної сфери [44].

З такої підсумкової економічної функції держави, як перерозподіл ресурсів, формується блок кримінально-правових норм, який забезпечує інтереси держави у сфері фінансів [45, с. 18]. Відносини розподілу включають у себе, в тому числі, владні відносини у сфері фінансів (зокрема, податкові) [27, с. 51–52]. Здійснюване в процесі економічної діяльності споживання економічних благ неможливе без системи бюджетно-податкового перерозподілу [46, с. 171]. За таких обставин дещо нелогічно виглядає пропозиція Л.М. Демидової виокремити в КК України новий розділ «Злочини проти державних фінансів», одночасно перейменувавши розділ VII Особливої частини КК України із «Злочини у сфері господарської діяльності» на «Злочини проти економіки» [47, с. 583].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що поняття «злочини проти ринкової економіки» в контексті позначення злочинів, відповідальність за які передбачена розділом VII Особливої частини КК України, досить успішно проходить умовну перевірку на відповідність назви цієї структурної частини кримінального закону її змісту. Пропоноване поняття вважаємо прийнятним і з огляду на обґрунтовану критику на адресу двох основних «конкурентів» – законодавчо закріпленого поняття «злочини у сфері господарської діяльності» та поширеного в юридичній літературі поняття «злочини у сфері економіки (варіант – економічної діяльності)». Вважаємо, що в такий спосіб вдасться, крім усього іншого, уникнути «розмивання» одного з ключових розділів Особливої частини КК України внаслідок реалізації ідеї виокремлення розділу про відповідальність за фінансові злочини. Зрозуміло, що пропоноване уточнення назви розділу VII Особливої частини КК України не знімає проблему внесення кваліфікованих і виважених законодавчих змін у частині відповідальності за злочини проти ринкової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.
2. Шмонин А. В. Преступления экономической направленности : понятие и генезис уголовного законодательства : монография / отв. ред. профессор, доктор юридических наук А. В. Шмонин / А. В. Шмонин, О. И. Семькина. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 472 с.
3. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Павлик Людмила Василівна. – Львів, 2013. – 248 с.
4. Яни П. С. Экономические и служебные преступления / П. С. Яни. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 208 с.
5. Хиллота В. В. Экономические преступления : эволюция уголовно-правового регулирования / В. В. Хиллота // Криминологический журнал ОГУЭП. – 2007. – № 1-2. – С. 40 – 47.
6. Большая советская энциклопедия. Т. 46. – М. : Гос. научн. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1957. – 669 с.
7. Уголовно-правовая охрана экономической системы СССР. – М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1987. – 112 с.
8. Изменения в формах и масштабах преступности – международной и внутрисоциальной / Рабочий документ Секретариата ООН. – Женева, 1975. – С. 8 – 12.
9. Economic and Financial Crimes: Challenges to Sustainable Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : http://www.univie.ac.at/oeuv/pdfs/05-82108_E_5_pr_SFS.pdf
10. Sutherland E. White Collar Crime / Edwin Sutherland. – New York : Holt, Rinehart & Winston, 1949.
11. Black's Law Dictionary, 3-d Ed. / Edited by B. Garner. – St. Paul, MN : West Publishing Co., 2006. – 810 p.
12. Simpson S. Making Sense of White-Collar Crime: Theory and Research / S. Simpson // Ohio State Journal Of Criminal Law. – 2011. – № 8. – P 481 – 502.
13. Green S. The Concept of White Collar Crime in Law and Legal Theory / S. Green // Buffalo Criminal Law Review. – 2004. – № 8.1 – P. 1–34.
14. Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – 256 с.
15. Criminal Division of the United States Attorney's Office, Eastern District of Pennsylvania. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://www.justice.gov/usao-edpa/divisions/criminal-division>
16. Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии / Е. В. Чупрова. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 208 с.
17. Сравнительное уголовное право. Особенная часть : монография / под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2010. – 543 с.

18. Устинова Т. Д. Актуальные проблемы уголовной ответственности за преступления, посягающие на предпринимательскую деятельность : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Устинова Тамара Дмитриевна. – М., 2005. – 494 с.
19. Горелов А. П. Уголовно-правовая охрана сферы предпринимательской деятельности как направление обеспечения экономической безопасности России : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Горелов Александр Петрович. – М., 2004. – 340 с.
20. Егоршин В. М. Преступность в сфере экономической деятельности : монография / В. М. Егоршин В.М., В. В. Колесников. – СПб. : Фонд «Университет», 2000. – 273 с.
21. Господарство : матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Господарство>
22. Економіка : матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Економіка>
23. Економічний словник-довідник / за ред. д-ра екон. наук, проф. С. В. Мочерного. – К. : Феміна, 1995. – 368 с.
24. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2008. – 448 с.
25. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф., акад. АПРн України В. І. Борисов / М. М. Панов. – Х. : Право, 2009. – 184 с.
26. Лопашенко Н. А. Преступления в сфере экономической деятельности : понятие, система, проблемы квалификации и наказания / Н. А. Лопашенко. – Саратов : СГАП, 1997. – 479 с.
27. Клепицкий И. А. Система хозяйственных преступлений / И. А. Клепицкий. – М. : Статут, 2005. – 571 с.
28. Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности по уголовному праву России / Б. В. Волженкин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 765 с.
29. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю : монографія / О. Е. Радутний. – Х. : Ксилон, 2008. – 202 с.
30. Мазур С. Ф. Уголовно-правовая охрана экономических отношений в сфере частного предпринимательства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Мазур Сергей Филиппович. – М., 2004 – 725 с.
31. Пинкевич Т. В. Криминологические и уголовно-правовые основы борьбы с экономической преступностью : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Пинкевич Татьяна Валентиновна. – М., 2002 – 417 с.
32. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 380 с.
33. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Х., 2004. – 424 с.
34. Стрельцов Е. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти : навч. посібник / Е. Л. Стрельцов. – Одеса : Астро-принт, 2000. – 476 с.
35. Пионтковский А. А. Советское уголовное право: Особенная часть. Т. 2 / А. А. Пионтковский. – М.-Л. : ГИЗ, 1928. – 428 с.
36. Кругликов Л. Л. Экономические преступления (вопросы дифференциации и индивидуализации ответственности и наказания) : учеб. пособие / Л. Л. Кругликов, Н. О. Дулатбеков. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2001. – 159 с.
37. Турченко О. В. О содержании и видовых характеристиках объекта преступлений в сфере хозяйственной деятельности / О. В. Турченко // Правова держава. – 2005. – № 8. – С. 216 – 221.
38. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть / А. В. Наумов. – М. : Юрид. лит., 2004. – 832 с.
39. Ларичев В. Д. Проблемы согласования объектов преступлений, предусмотренных разделом VIII УК РФ «Преступления в сфере экономики» / В. Д. Ларичев, О. Ю. Исаев // Научный портал МВД России. – 2014. – № 1. – С. 11 – 18.
40. Энциклопедия уголовного права. Т. 19. Преступления в сфере экономической деятельности. – Издание профессора Малинина. – СПб ГКА, СПб., 2012. – 1215 с.
41. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство : методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – К. : «Хай-Тек Прес», 2010. – 624.
42. Кальман А. Г. Экономическая преступность как криминологическое понятие / А. Г. Кальман // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 101 – 104.
43. Боротьба з господарськими злочинами – Ф. А. Лопушанський, В. П. Філонов, Ю. Л. Титаренко та ін. – Донецьк, 1997. – 160 с.
44. Змішана економіка : матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : http://uk.wikipedia.org/wiki/Змішана_економіка
45. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 775 с.
46. Кучеров И.И. Налоги и криминал. Историко-правовой анализ. – М.: Первая Образцовая типография, 2000. – 349 с.
47. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія / Л. М. Демидова. – Х. : Право, 2013. – 752 с.